

M.SH. AXMADALIYEVA, G.D. MAMADALIYEVA

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

ISBN 978-9910-8921-6-5

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

M.SH.AXMADALIYEVA, G.D.MAMADALIYEVA

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN’ATI

*Oliy o‘quv yurtlarning
60110500-Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun
mo‘ljallangan*

«SARBON LLS»
TOSHKENT – 2024

UO‘K 373.3;808.5
KBK 74.2;81.2-8
A-16

Taqrizchilar:

A.R.Hamrayev – Buxoro davlat universiteti boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası mudiri, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.

A.Y.Kuchkinov – CHDPU “Boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi va amaliyoti” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari doktori dotsent (PhD)

Notiqlikdan sabog‘ olishga undovchi mazkur qo‘llanma Respublikamizdagi barcha Oliy o‘quv yurtlari talabalari nutqiy kamchiliklarsiz ona tilida to‘g‘ri va ravon so‘zlab fikrini yetkazishda yordam beradi.

O‘quv qo‘llanmada nutq madaniyati, nutqning kommunikativ sifatlari, til va nutq, adabiy til kabi masalalar haqida fikr yuritiladi. Nutq madaniyatiga oid nazariy ma‘lumotlar amaliy mashg‘ulotlar bilan mustahkamlanadi, xalq og‘zaki ijodidan namunalar keltiriladi. Shuningdek ishda notiqlik san‘ati tarixi haqida ham ma‘lumot beriladi. Buyuk allomalarning notiqlik san‘atiga bo‘lgan qarashlari ham asardan joy olgan. Qo‘llanma nutq madaniyati va notiqlik san‘ati muammolari bilan bevosita shug‘ullanuvchilar va qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024 yil 25-iyundagi 218–sonli buyrug‘iga asosan chop etishga ruhsat etilgan.

ISBN 978-9910-8921-6-5

MUNDARIJA

KIRISH	4
1-Mavzu: O'qituvchi nutqi madaniyati fani, uning ahamiyati, maqsadi, vazifasi va muammolari. Nutqiy etiket.	5
2-Mavzu: Qadimgi Yunoniston notqlik san'ati.	17
3-Mavzu: Yunon ritorlarining og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini egallashdagi faoliyatlari.....	22
4-Mavzu: Rim notqligi.....	29
5-Mavzu: Temuriylar davrida notqlik san'atining rivoji.....	32
6-Mavzu: Notqlik san'atida nafas, ovoz va talaffuzning o'rni.	36
7-Mavzu: Nutqning kommunikativ sifatlari.	43
8-Mavzu: Notqlik san'ati vositalari.	48
9-Mavzu: Nutqning qisqaligi, ixchamligi va mantiqiyligi.....	55
10. Mavzu: Nutq shakllari va turlari.	60
11-Mavzu: Nutq madaniyati va uslubiyat.....	64
12-Mavzu: Nutqda tasviriy vositalardan foydalanish.....	69
13-Mavzu: Nutq madaniyati va stilistikaning o'zaro munosabati haqida.	72
14-Mavzu: Nutq madaniyati va adabiy me'yor.....	77
15-Mavzu: Sharq va G'arb mutafakkirlari notqlik xususida (Allomalarning madaniy nutq haqidagi fikrlari).....	89
GLOSSARIY	100
ADABIYOTLAR:.....	103

KIRISH

Mazkur qo'llanma Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalariga "Nutq madaniyati notiqlik san'ati" kursini o'tish jarayonida o'qilgan ma'ruzalar asosida yaratildi. Chunki o'qituvchi bo'lishni orzu qilgan talabalar to'g'ri va savodli yozish, o'qish hamda uqish bilan birga chiroyli gapirish, madaniy nutq va Notiqlik san'ati sirlaridan voqif bo'lishlari zarur. Ayniqsa hozirgi tezkor zamonda Mustaqil O'zbekiston fuqarolarida yangicha dunyoqarashning shakllanishida nutq madaniyati va notiqlik san'ati sabog'i muhim ahamiyatga ega. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati, avvalo, notiqdagi mavjud qobiliyat va iste'dodni shakllantirishga qaratilgan soha bo'lib, u notiqning qobiliyati hamda iste'dodini o'rganuvchi va shakllantiruvchi ilm. n Nutq madaniyati va notiqlik san'ati - azaliy mumtoz fan sifatida butun borlig'i bilan aqlni charxlaydigan, jamiyat hayotini boshqarishda aql-farosat uskunasi bo'lib shaxsning shakllanishini uning so'zi, nutqiy mahorati orqali namoyon etib kelgan va jamiyat taraqqiyotining yanada farovonligi sari etaklagan. Hozirgi kunda, xuddi qo'shni mamlakatlarda bo'lgani kabi, Nutq madaniyati va notiqlik san'ati ilmini milliy ruhda, milliy qadriyatlarimizga tayanganimiz holda yaratish hamda mazkur fanning respublikamiz oliy o'quv yurtlarida alohida Nutq madaniyati va notiqlik san'ati fan sifatida o'qitilishiga erishish milliy ma'naviyat jonkuyarlari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati "Ritorika" nomi bilan qadimiy tarixga ega. Shuni hisobga olib, qo'llanmadagi notiqlik tarixini yoritishda K. Oripov, M. Obidovalarning «Ifodali o'qish» (T; O'qituvchi 1994), kitobiga asosladik. Tarixning guvohlik berishicha "Nutq madaniyati va notiqlik san'ati" - ni o'rganish va mohir notiq bo'lish hammaga ham nasib etavermagan. Notiq bo'lish uchun Qadimgi Yunon va Rimda Notiqlik maktablari yaratgan Demosfen, Tsitseron kabi juda ko'p mashq, mehnat va mashaqqatлами engib o'tmoq lozim bo'ladi. Maqsad yo'lida mehnat va mashaqqatлами engish qiyin emas, faqat bitta narsa sabr-toqat bilan mashq qilish kerak. Mazkur ishimiz bu sohadagi dastlabki qo'llanmalardan biri bo'lganligi bois, unda baxsli o'rinlar bo'lishi tabiiy. Bu borada foydali maslahatlar bildirgan hamkasblarga va kitobxonlarga minnatdorchilik bildirib, keyingi ishlarimizda albatta inobatga olamiz.

1-MAVZU: O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI FANI, UNING AHAMIYATI, MAQSADI, VAZIFASI VA MUAMMOLARI. NUTQIY ETIKET.

Reja:

1. “Nutq madaniyati” kursining maqsadi, predmeti va vazifalari.
2. “Nutq madaniyati” kursi doirasida o‘rganiladigan asosiy masalalar.
3. “Nutq madaniyati” kursining boshqa fanlar bilan o‘zaro munosabati.

***Tayanch tushunchalar:** nutq madaniyati, maqsad, predmet, vazifa, boshqa fanlar, aloqadorlik.*

“Nutq madaniyati” kursining maqsadi, predmeti va vazifalari. Bugungi kunda o‘zbek tilining me‘yorlari mukammal ravishda ishlab chiqilgan va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida keng qo‘llanilayotgan bo‘lsa-da, til imkoniyatlaridan foydalanish taraqqiyotning bugungi kundagi darajasida deb bo‘lmaydi. Bu borada jiddiy muammolar yuzaga kelayotganligi sir emas. Jamiyat a‘zolarining tildan foydalanish umumiy saviyasi o‘zbek millati muhtasham madaniyati darajasida bo‘lmas ekan, ijtimoiy madaniy nutq to‘la qaror topganligi haqida hukm chiqarib bo‘lmaydi. Ijtimoiy madaniy nutq har bir shaxsdagi ayrim sifatلامي tarbiyalash, takomillashtirish natijasida vujudga keladi.

Ma’lumki, madaniyatlik tushimchasi xilma-xil talqinlarga ega. Ulaming barchasini umumlashtirib aytish mumkinki, madaniyatli shaxsda uch xususiyat yaqqol namoyon bo‘lib turadi:

- bilimlilik;
- farosatlilik;
- kamtarinlik.

Madaniyatli shaxs kim bilan qayerda va qanday sharoitda munosabatda bo‘lmasin, unda ushbu xislatlarning alohida ajralib turganligiga guvoh bo‘lamiz. Oddiy misol sifatida haydovchini olaylik. U uch holatdan birida yo‘l harakati qoidasini buzadi:

- 1) yo‘l harakati qoidalarini bilmaslik (bilimsizlik) natijasida;
- 2) yo‘l harakati qoidalariga e’tibor qilmaslik (farosatsizlik)

natijasida;

3) yo'l harakati qoidalarini pisand qilmaslik (nokamtarlik) natijasida. Kishilararo muloqot ham bamisoli yo'l harakatiga o'xshaydi. Bilimli, farosatli, kamtarin kishilar hech qachon muloqot jarayonida mulzam bo'lib qolmaydi - muloqot qoidalarini buzmaydi. Masalan, madaniyatli kishi o'zi bilmagan, yetarli ma'lumotga ega bo'lmagan narsa haqida gapirmaydi, hukm chiqarmaydi. Yoki muhokama qilinayotgan, suhbat mavzusi bo'lgan masala haqida zarur bilimga ega bo'lsagina, suhbatga aralashadi. Muloqotda farosat muhim rol o'ynaydi. U madaniylik unsurlarining tarkibiy qismi boisada, asosiy o'rinda turadi, ular sirasida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Boshqacha aytganda, farosatli kishi bilmasdan gapirmaydi, yuksak farosat kishini kamtarin qilib qo'yadi.

Muloqot jarayonida bilim uch ko'rinishda namoyon bo'ladi:

- muloqot obyekti haqidagi bilim;
- muloqot qilayotgan kishi haqidagi bilim;
- muloqot vositasi (til) bo'yicha bilim.

Mana shu uch sifatdan biri bo'lmasa, muloqot sifatli kechmaydi, hamsuhbatda suhbatdoshning madaniyatli shaxs ekanligi haqida tasavur paydo bo'lmaydi.

Hamsuhbatni birinchi bor ko'rib turgan kishida suhbatdosh haqida qanday bilim boiadi, bu (yuqorida sanalgan ikkinchi) unsur asosli emas degan e'tiroz bo'lishi mumkin. Bunga javob shuki, muloqotning ilk daqiqalaridayoq farosatli (!) kishi hamsuhbatining fe'l-atvorini anglab yetadi va muloqotning samarali bo'lishini istasa, suhbat o'zanini shu asosda qurish imkoniga ega bo'ladi. Ko'ryapsizmi, yana farosat unsuri yetakchilikni qo'lga oladi.

Ba'zilar o'zi tuzuk bilimga ega bo'lmagan narsa va hodisalar, kishilar haqida soatlab gapiradi. Yoki bilgan narsasini tavsiflash, tushuntirishda qiynaladi. Demak, uning so'z boyligi kam, nutqiy malaka rivojlanmagan... nutq a'zolarida tug'mayoki orttirilgan nuqson bo'lishi mumkin. Bunday kishi muloqot "halokat"ini keltirib chiqaradigan vaziyatlarda nutqiy "harakatlar" qilmasligi lozim - xuddi jismoniy holati rulga o'tirishga imkon bermaydigan haydovchi kabi.

Farosatli kishi suhbatdoshini noqulay ahvolga solib qo'ymaydi. Uning qalbiga "jarohat" yetkazmaydi, aksincha, qiyin vaziyatlarda

uni qo‘llab yuboradi - xuddi yo‘lda haydovchi boshqa haydovchilarni mushkul holatlarga solib qo‘ymaganligi yoki qiyin vaziyatlardan olib chiqqanligi kabi. Farosatli haydovchi tezlik jilovini ushlay oladi, qayerda to‘xtab, qayerda burilish kerakligiga amal qiladi, oraliq va yon masofani saqlaydi, qachon to‘xtash kerakligini, zarur hollarda yo‘l berishni biladi. Madaniy muloqot sohibida ham shunday holatni ko‘ramiz. Nutqning tezligi fikrni anglab olishni qiyinlashtiradi, hamsuhbat shoshib qoladi. Farosatli suhbatdosh hamsuhbatning kimligini bilib, u bilan zarur oraliq masofani saqlaydi. Kezi kelganda gapirishdan to‘xtaydi. Hadeb hamsuhbatning fikrini rad qilaverish farosatning pastligidan dalolat beradi, chunki “yo‘l berish” ham madaniy muloqotning zaruriy shartlaridan biridir.

Farosatli haydovchi transportni qayerda qanday haydashni biladi va shunga amal qiladi. Aks holda, u yozuvchi Abdulla Qahhomning “Nutq” hikoyasidagi lektor kabi boshqalarning ensasini qotiradi, nutq sharoitini hisobga olmasdan, “sartaroshning eski qaychisidek shaqillayversa”, boshqalarga malol keladi.

Tilni bilish so‘zamlilik, mahmadonlik, gapga chechanlik bilan bir narsa emas. Kundalik, siyqasi chiqqan so‘zlarni aylantirib, soatlab tinimsiz gapirish mumkin. Lekin so‘zlarni tanlab qo‘llash, har bir hodisaga mos so‘zni o‘z o‘rnida ishlatish, so‘z vositasida o‘zgarilgan mahliyo qilish, odamlar qalbiga yo‘l topish boshqa narsa. Oliftagarchilik qilib vulgar, varvar, yopishmagan ajnabiy so‘zlarni qo‘llash balki “moda”dir, ammo madaniyat belgisi emas. Ayrımlar madaniyat bilan modani chalkashtiradi. Eng so‘nggi urfdagi kiyimni kiyish, buyumni ishlatish madaniyatsizlik emas, lekin madaniylik belgisi ham bo‘la olmaydi. Zamonaviylik va zamonasozlik mos kelmaganligi kabi, madaniyatlik bilan modaparastlik ham muvofiq emas. Deylik, kekse otaxon va onaxonlar oldida yangi neologizmlarni qo‘llash, avvalo, farosatning, qolaversa, madaniyatsizlikning o‘zgarilgan bo‘lganligi kabi “til uchida turgan” so‘zni topolmaslik til bilimining yetishmasligidir. Ko‘rinadiki, madaniy nutq faqat chiroyli ifodalarni qo‘llash emas, balki shaxsdagi ichki va tashqi omillarning yaxlitligidan iborat. “Nutq madaniyati” kursi har bir shaxsda mana shu sifatlarni takomillashtirish zarurati tufayli o‘z zimmasiga yangi-yangi vazifalarni olmoqda.

Bundan xulosa qilish mumkinki, kursning asosiy maqsadi

talabalarning muloqot imkoniyatlarini madaniyat darajasiga ko'tarishda iborat. Buning uchun nutq madaniyatining nazariy va amaliy muammolari haqida tushuncha berish hamda kerakli sharoitlarda ulardan foydalanishni o'rgatish, nafaqat o'zbek adabiy tili me'yorlariga amal qilgan holda yozma va og'zaki nutq tuzish ko'nikmasini shakllantirish, balki umuman nutq tuzish, uni bayon qilishning, ya'ni nutqning nutqiy bo'lmagan hodisalarga munosabatidan kelib chiqadigan holatlarga (vaziyatga) e'tiborli bo'lish kerakligini ham shakllantirishdan iborat.

Shu ma'noda shaxsning nutqiy malakasi va muloqot akti "Nutq madaniyati" kursining tahlil va tavsif predmeti hisoblanadi.

Belgilangan maqsad esa muayyan vazifalarni amalga oshirishni taqozo etadi: - ta'lim oluvchilarning o'zgaruvchan munosabatini takomillashtirishga ko'maklashish; - ta'lim oluvchilarning muloqot madaniyatiga doir bilim saviyasini takomillashtirishga doir yo'l-yo'riqlar ko'rsatish;

- ta'lim oluvchilarning o'zlarida til hodisalarini his qilish sezimini tarbiyalashlariga va til bo'yicha zarur bilimlarini boyitishlariga doir tavsiyalarni berish;

- talabalarda nutq me'yorlari nazariyasi terminlarining ishlatilish ko'lamini, ularni amalda ham o'quv, ham ilmiy izlanishlar jarayonida qo'llash masalasini shakllantirish;

- nutq me'yorlariga oid faktlarini ishonchli tarzda, izchil to'plash, saralash;

- nutqning adabiy til me'yorlari (umumiy, xususiy me'yorlar) bilan munosabati haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish;

- nutq tuzish va bayon qilishning me'yorlarini to'g'ri belgilash va unga amal qilishni shakllantirish;

- talabalarda har qanday nutqni tahlil eta olish, shu asosda uni baholay olish, tuzata olish qobiliyatini rivojlantirish;

- nutqning nutqiy bo'lmagan hodisalar bilan munosabatini (ong, borliq, til, vaziyat kabi) hisobga olgan holda nutq tuzish va bayon qilish ko'nikmasini shakllantirish.

2. "Nutq madaniyati" kursi doirasida o'rganiladigan asosiy masalalar. Belgilangan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda o'quv kursi qator masalalar bo'yicha bahs yuritadi. Ular nutq va muloqot madaniyati bilan bevosita yoki bilvosita bog'langan

nazariy va amaliy muammolardir. Xususan, nutq va uning shakllari doirasida:

- nutq muloqotning bir ko‘rinishi ekanligi;
- nutq madaniyati tushunchasi;
- nutqning og‘zaki va yozma, rasmiy va norasmiy turlarining o‘ziga xos jihatlari;
- nutq madaniyati va uslubiyaning o‘zaro aloqadorligi va munosabati, o‘zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari;
- nutq va mantiq munosabati; - nutq, notiqlik va voizlik tushunchalari haqida so‘z yuritiladi.

Muloqot madaniyatini yuksaltirishda notiqlik va nutq madaniyati tarixidan lavhalar berish muhim ahamiyatga ega.

Shu boisdan bu masala doirasida: - antik davrda notiqlik va nutq madaniyati; - Sharqda notiqlik va nutq madaniyati masalalari;

- zamonaviy notiqlik sirlari, muloqot madaniyatiga daxldor sara qarashlar, amaliy yo‘nalishlar bilan tanishtiriladi.

Bu masalalar talabalar uchun namuna vazifasini o‘tab, ulardan ibrat olishga undaydi.

Madaniy nutq o‘ziga xos me‘yor va qoidalarga ega. Shuning uchun ushbu masala doirasida:

- madaniy nutqning talaffuz me‘yorlari;
- madaniy nutqning imloviy me‘yorlari;
- madaniy nutqning punktuatsion me‘yorlari;
- madaniy nutqning leksik va grammatik me‘yorlari;
- madaniy nutqning uslubi me‘yorlari;
- madaniy nutqning pragmatik me‘yorlari bilan tanishtirish talabalarning muloqot kompetensiyalari rivojlanishida katta rol o‘ynaydi.

Madaniy nutqning asosiy kommunikativ sifatleri haqidagi bilim va malakalarni rivojlantirish madaniy nutqning asoslaridandir.

Ma’lumki, madaniy nutqda tilning o‘ziga xos unsurlari ishtirok etib, nutqning ko‘rki va sifatini ta’minlaydi. Shu boisdan nutqda tilning tasviriy vositalari, ko‘chimlar (metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, ironiya, sarkazm), uslubi figuralar (takror, inversiya, ellipsis, gradatsiya, antiteza, ritorik so‘roq) haqida yengil nazariy bilimlar berilib, ularning qo‘llanishini avtomatlashtirish darajasi mukammallashtirishga ko‘maklashiladi.

- Tilingdan chiqqan sadaqa (ya'ni pandu nasihating va mav'izayu hasanang) ba'zan qo'lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko'ra xayrliroqdir.

- Ko'p so'z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko'rinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir - so'zlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

- Ko'p ortiqcha so'zlashuv eshituvchini ranjitar

- Vijdon azobiyu ta'nadan to'g'ri bo'lmagan odamni (kimsani) ta'lim-tarbiya va qiynash ham to'g'rilashi amrimahol.

- Tili-yu dili to'g'ri va haqgo'y bo'lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo'lur.

- O'z va'dasida turmaganda turli-tuman vaj karsonlar ko'rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bodolmaydi.

- Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo'lgan bursaq degan yirtqich hayvondan ham ko'ra ba'zi Bani odamlar ko'proq aldamchiroqdir.

Yusuf Xos Hojib. Yusuf Xos Hojib XI asming atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yoflovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462- (milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab Yusuf Xos Hojib XI asming 20 - yillari arafasida tug'ilgan, deb ayta olamiz. Yusuf Xos Hojibning vatani - Balasog'un (Quz o'rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlaridan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo'lgan edi.

«**Qutadg'u bilig**»ning uch qo'lyozma nusxasi ma'lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hirob»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi XIX asming 20-yillarida Istambulda topildi. - Hirob nusxasi. Ikkinchi qodiyozma nusxasi 1896-yilda Qohirada topildi. — Qohira nusxasi, 1913-yilda Namanganda topildi - Namangan nusxasi. «Qutadg'u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo'lib, u 73 fasl-bobga bo'lingan. O'n bir bobi dostonning muqaddimasi bo'lib, asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug'di degan hukmdoming ta'rifi bilan boshlanadi. 4 «Qutadg'u bilig» axloqiy - ta'limiy asardir. Uning axloq va odob masalalariga bag'ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-

siyosiy masalalarga bag'ishlangan maxsus boblarida ham Yusuf Xos Hojib o'z axloqiy - ta'limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o'git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta'limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo'lib, madaniyat va ma'rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ'ib qilishga qaratilgan. «Qutadg'u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand - nasihatlarini o'z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar so'zlaydi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish - turishi, o'zini tutishi haqida o'git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi.

Ahmad Yugnakiy. Ahmad Yugnakiy iste'dodli shoir va donishmand murabbiydir. Undan saqlanib qolgan yagona adabiy meros «Hibatul - haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni»), badiiy so'z san'ati va adabiy tilning juda qimmatli hamda nodir yodgorligidir.² Adib Ahmad Yugnakiyning shaxsiy hayoti va tug'ilib o'sgan yeri haqida ma'lumotlar kam. Ayrim manbalarda adibning hayoti haqida berilgan ma'lumotlar to'liq emas. «Hibatul - haqoyiq»ning kim tomonidan yozilgani, muallifning ismi, otasining ismi, uning qayerda yashagani, boshqa adiblarga nisbatan tutgan mavqei, jismoniy zaifligi haqida asarda qisqacha ma'lumotlar mavjud: Adib Ahmad otim, adab, pand so'zim, So'zum rnunda qolur, borur bu o'zum. Otim - adib Ahmad, so'zim-pand-nasihat, adab berishdan iborat, so'zim esa bu dunyoda qolib, o'zim u dunyoga ketaman.¹ Shoiming otasi Mahmud Yugnakiy ekanligini shaxsan o'zi aytib o'tishi Ahmad Yugnakiy chindan ham Yugnak degan shaharda tug'ilib o'sganligi va u yerda ijod etganligiga hech qanday shubha qoldirmaydi. Bundan tashqari Alisher Navoiy «Nasoyimul - muhabbat» degan asarida adib Ahmad Yugnakiy haqida ma'lumot beradi. «Hibatul-haqoyiq»ning 1480-yilda ko'chirilgan nusxasi 235 bayt, 11 bobdan tashkil topgan.² (Asar nusxalari haqida turlicha ma'lumotlar bor).³ 2 Qarang: N.Mallayev. O'sha asar, 140-bet. 3 Qarang: Ahmad Yugnakiy Hibatul - haqoyiq. Asaming beshinchi bobi (40-62 - baytlar) bilim maqtovi va johillikning zarariga, oltinchi bobi (63-86-baytlar) til odobiga bag'ishlangan. «Hibatul - haqoyiq» didaktik doston bo'lib, axloq- odob masalalari undagi ko'pchilik boblarining tematik asosini tashkil etadi. Shoir til odobi, saxiylik, baxillik, kamtarlik, ezgulik va

boshqalar haqida xuddi Yusuf Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga o'git beradi.

Alisher Navoiy. Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahridatug'ildi. SHarq madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas. Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi.

Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Navoiy notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlami ko'ra bilish va ulami farqlay olishga chaqiradi. Navoiy notiqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. U «Mahbub ul - qulub» nomli falsafiy asarining 24- faslini «Nasihat ahli va voizlar zikrida» deb aytadi. Bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi.

Navoiyning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim: 1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki «qolalloh» so'z aytsa. 2. Nutq tinglovchi uchun yangilik bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim. «Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur». 3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim. 4. Notiq olim va bilimdon har narsadan xabardor kishidur. «Voizkim, bo'lg'ay olim va muttahiyaning nasihatidin chiqqan shaqiy». 5. Notiqning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi. «Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay». Alisher Navoiy notiqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning «Mahbub-ul qulub» asaridagi 60 - tanbehi o'rindir. «Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil» (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan - aqlidan ozgan), - deydi. U tutiriqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchilarni aqli past, nosog'lom kishilardir, deb baholaydi. «Ulkim, dimog'ida habt - so'zida yo'q rabt (kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q).

GLOSSARIY

Adabiy - Literary - Tilning adabiyligini ta'minlovchi vositalarni belgilovchi me'yor

Adabiy og'zaki nutq - Colloquial literary - Til me'yorlariga mos tuzilgan nutq

Deduksiya - Deduction - Tovush orttirilishi .

Diftong va diftongoid - diftong, diftongoid - diphthong and diphthongoid – bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.

Dialektal so'zlar - Dialectal words - SHEvashunoslik

Diksiya - diksiya - (lotincha *dictio* – talaffuz) – tovush va tovush birikmalarini aniq, ravshan talaffuz qilish, nutq madaniyatining muhim unsurlaridan biri.

Deyksis - deixis - Nutqiy vaziyat

Diskurs – nolisoniya omillar (pragmatik, ijtimoiy- madaniy, ruhiy) bilan birgalikdagi matn; voqea kechishi nuqtayi nazaridan qaralayotgan matn; maqsadli ijtimoiy harakat sifatida qaratilgan nutq.

Fonotsion yoki ovoz uslubi – nutq texnikasi.

Madaniy nutq - tilning mavjud barcha vositalari va ular imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq tarzda O'rinli, unumli foydalanilgan holda tuzilgan nutq.

Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagifan: logika.

Metafora – metafora - metaphor – biror predmet, belgi, harakatning nomi boshqasiga o'zaro tashqi (shakli, rangi kabi jihatlari bilan) o'xshashligi asosida ko'chirish. Nutqqa obrazlilik emotsiya (turli his-tuyg'ular) berish uchun narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, so'zlar va iboralarning ko'chma ma'noda qo'llanilishi.

Metonimiya – metonimiya – metonimiya – bir predmetning, belgining, harakatning nomi boshqasiga o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro bog'liqlik asosida ko'chirilishidir.

Me'yor – lisonning ichki qurilish tizimiga nisbatan tashqi omil bo'lib, lisoniy imkoniyat – sinonimik qator, lisoniy birliklarning dublet, allovariant va variantlari, sohaviy birliklardan har birining

voqelanish Oʻrni va xususiyatini belgilaydi. Bu tushuncha til tizimida lison va nutqning aloqadorligini taʼminlovchi asosiy tushunchadir.

Monolog – Monolog - Monologue - yakka shaxsning ayni paytda javob berilishini talab qilmaydigan, oʻzgalar repliklari bilan boʻlinmagan nutqi.

Nutq – bu til deb ataluvchi, Oʻta muhim vazifalarni bajaruvchi noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari imkoniyatlarining borliq, tafakkur, ong hamda vaziyat kabi hodisalar bilan munosabatda namoyon boʻlishidir. Nutqiy jarayon – tilning Oʻz vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa maʼlum maʼnoda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

Nutqiy akt – maʼlum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishi, yaʼni soʻzlovchining maʼlum muhitda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaati sanaladi. Nutqiy akt mazmuni talaffuz qilinayotgan gap maʼnosining soʻzlovchi va tinglovchi tomonidan muloqot matniga nisbatan “boyitilishi”, idrok etilishi natijasidir.

Nutqiy akt mazmuni lisoniy va nolisoniy xususiyatlar umumlashmasidan tashkil topishini barcha pragmalingsvistlar eʼtirof etishadi. Ularning koʻpchiligi nutqiy aktga uch bosqichli faoliyat sifatida qarash tarafdorlaridir. Bu bosqichlarda uch xil harakat bajariladi. Ular –lokutiv, illokutiv va perlokutiv harakatlardir.

Nutq madaniyati - fikrni ifodalashda til vositalari – aloqa-aralashuv qurolidan vaziyatga muvofiq, adabiy normada toʻgʻri foydalanish.

Nutq mantiqiyligi – leksik-semantik va sintaktik normaga amal qilish.

Nutq uslubi - adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi maʼlum soha doirasiga, maʼlum nutqiy vaziyatga xoslangan koʻrinishi.

Nutq odobi - aytilishi zarur boʻlgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning qalbiga mos holda ifodalar bilan etkazish.

Nutqning toʻgʻri ligi – adabiy normaga, urgʻu va grammatik meʼyorga qatʼiy amal qilish.

Nutqning aniqligi – soʻzning oʻzi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining maʼnosi bilan, nutqda ishlatilayotgan soʻz maʼnolarini

bilish bilan bog'liq.

Nutqiy muloqot – milliy, etnografik, ijtimoiy, falsafiy-madaniy, axloqiy-estetik, tarixiy, maishiy va ruhiy omillarning lisoniy birliklar voqelanishi bilan qorishuvidan iborat harakatli tizim. Inson nutqida bu omillar u yoki bu tarzda mujassamlashdi, bir butun va yaxlit hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Nutq texnikasi– bunutqning tinglovchi yoki O'quvchiga etkazishda qO'llaniladigan vositalarining nutqiy sharoit, nutqiy vaziyat va nutq maqsadiga muvofiq tanlanishidir. Nutq ikki kO'rinishda voqelanadi, shuning uchun uning texnikasi ham ikki xil bo'ladi: 1.Og`zaki nutq texnikasi. 2. YOzma nutq texnikasi.

Nutqning ta'sirchanligi - nutqning asosiy maqsadi tinglovchining faqat qulog'ini emas, balki qalbini ham zabt etishdir.

Nutqning sofligi deganda, eng avvalo, uning adabiy tilning leksik me'yoriga muvofiq kelish-kelmasligi tushuniladi. Darhaqiqat, madaniy nutq o'zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilishi, turli til, g'ayri adabiy til unsurlaridan holi bo'lishi kerak.

Orfoepiya – yunoncha (ortphos – to'g'ri, epos - nutq) to'g'ri gapirish, to'g'ri talaffuz.

Parazitso'zlar – ortiqcha qaytariqlar, bekorchi so'zlardir. So'zlovchining tilga e'tiborsizligi tufayli yuzaga keladi va doimiy qo'llanilib borilsa, odatga aylanib qolishi mumkin. Masalan, *ya'ni, demak, xo'sh, tak*

Parafraza - tasviriy ifoda

Rezonator - kuchaytirgich, ovozni shakllantiruvchi asosiy manbadir. Usiz tovush kuchsiz va ifodasizdir.

Ritm – (grekcha rhumoc-ritmos so'zidan olingan bo'lib), vazndosh, ohangdosh, degan ma'nolarni anglatadi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O`zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b. 204

2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O`zbekiston”, 2016. – 56 b.

3. Mirziyoyev Sh.M. Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ`ibot qilish bo`yicha komissiya tuzish to`grisida // Prezident Farmoni. “Xalq so`zi” gazetasi, 2017-yil 13-yanvar. – №9. – B. 1.

4. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ`ib qilish bo`yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to`g`risida. 13.09.2017-y. IIK-3271.

5. Karimov I. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma`naviyat, 2008. - 176 b.

6. Abdurahmonov H., Mahmudov N. So`z estetikasi. Toshkent, «Fan», 1981.

7. Avloniy A. Turiy guliston èxud axloq. Tooshkent: «O`qituvchi», 1992. 160 b.

8. Alisher Navoiy. «Muhokamatul lug`atayn», «Mahbub ul-qulub».

Asarlar. 15 tomlik, 14-tom.

9. Begmatov E. va b. Adabiy norma va nutq madaniyati. T., Fan. 1983.

10. Begmatov E. va b. O`zbek nutqi madaniyati ocherklari. T., Fan. 1988.

11. Jumaxo`ja N.A. Istiqlol va ona tilimiz. Toshkent, «Sharq», 1998.

12. Imomxo`jayev M. Notiqning nodir boyligi. T., 1980.

13. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., 1993.
14. Qo'ng'urov R. va b. Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari. T., O'qituvchi. 1992.
15. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. Toshkent: «Ma'naviyat», 1999.
16. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. «Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi», Toshkent, 2009.
17. Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. Toshkent, «O'zbekiston» 1992.
18. Mo'ydinov Q. Vahobova K. Nutq madaniyati. Ma'ruzalar matni. Nizomiy nomidagi TDPU. 2001.
19. Musayev Q. Badiiy tarjima va nutq madaniyati. T., 1976.
20. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Davlat tili to'g'risida. T. 1995.
21. Q.Oripov, M.Obidova. Ifodali o'qish. – T.: O'zbekiston, 1996.
22. Rasulov R., Husanov N., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati, - T., 2006.
23. Qudratov T., Nutq madaniyati asoslari. – T.: O'qituvchi, 1993.
24. Mahmudov H. O'qituvchi nutqi madaniyati. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
25. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – T.: O'qituvchi, 1992.
26. Oripov K., Obidova M. Ifodali o'qish, Toshkent: O'qituvchi, 1994.
27. Ubayxo'jayeva R. O'quvchilarning ifodali o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun qo'llanma. Toshkent: Ko'hinur, 1999.
28. Sitseron M.T. Notiqlik haqida ikki risola. – T.: Sharq, 2008.
29. Laylo R. Nutq madaniyati /darslik/Toshkent: “INNOVATSIYA-ZIYO”, 2019, 138 b.
30. Adabiyot nazariyasi. II jildlik. 1-2-jild. Toshkent: FAN. 1978-1979.

31. Aristotel. Poetika. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
33. Ahmedov A. Notiqlik san'ati. Toshkent: O'zbekiston, 1967.
34. Boboyev T. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent: O'qituvchi. 1979. 205
35. Jo'rayev K. Ifodali o'qish va hikoya qilish. Toshkent: O'qituvchi. 1978.
36. Inomxo'jayev S. Badiiy o'qish asoslari, Toshkent: O'qituvchi, 1973.
37. Imomxo'jayev S., Zunnunov A. Ifodali o'qish asoslari, Toshkent: O'qituvchi, 1978.
38. To'ychiyev U. O'zbek poeziyasida she'r sistemasi. Toshkent: Fan, 1985.
39. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
40. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent: Akademnashr, 2010. – 400 b.
41. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
42. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya, Toshkent: Sharq. NMK, 1998. – 140 b.
43. www.edu.uz
44. www.pedagog.uz

M.SH.AXMADALIYEVA, G.D.MAMADALIYEVA

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliqo'ziyeva
Musaxhih: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Muxammadiyev

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 12.12.2024 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi.
“Times New Roman” garniturası.
Xisob-nashr tabogi. 6,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 100.

«Sarbon LLS» MChJ bosmaxonasida chop etildi.

**Nashriyot tel. raqami +998 (97) 017-01-01
+998 (94) 673-66-56**